

МОВНА КАРТИНА СВІТУ ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті аналізуються підходи до вивчення проблеми мовної картини світу як у вітчизняній, так і зарубіжній лінгвістичних традиціях. Крім того, розмежовуються поняття концептуальної, національно-мовної та мовної картин світу.

Ключові слова: картина світу, мовна картина світу, концептуальна картина світу, національно-мовна картина світу.

Проблеми взаємодії мови, культури і мислення посідають одне із центральних місць у дослідженнях провідних лінгвістів, культурологів і філософів світу. Ідея взаємозв'язку пізнання і мови, мови і культури зародилася ще у XVIII столітті, але ґрунтовні дослідження цих проблем розпочалися лише в кінці минулого століття. Наукові дослідження, спрямовані в лінгвокогнітивне та лінгвокультурне русло, носили переважно декларативний характер і лише на початку 70-х років XX століття почалося цілеспрямоване дослідження цих “слотів” знання, що, власне, і пов'язується з появою нових галузей наукового знання – когнітології, лінгвокультурології, етнолінгвістики, етнопсихолінгвістики тощо.

Як зазначає Л. Даниленко, ґрунтовним теоретичним джерелом фундаментальної проблеми взаємозв'язку мови, культури і мислення вважається вчення Вільгельма фон Гумбольдта про дух народу і внутрішню форму мови як вираження індивідуального, самобутнього світосприймання [9, 3]. В. фон Гумбольдт перманентно наголошував на нерозривності понять “мова” і “народ”, “мова” і “культура” [2, 38].

Цілком зрозумілим, на наш погляд, є те, що питання закономірностей, механізмів та особливостей взаємодії мови і культури, а також мови і пізнання навколишнього світу вкрай важко вирішити без залучення до цього суміжних з лінгвістикою наук, зокрема, філософії, психології та культурології, які відтворюють у всій повноті картину світу як людства в цілому, так і окремої мовної особистості зокрема. Наше дослідження відповідає настановам сучасних лінгвістів - досліджувати мову у нерозривному зв'язку з культурою. Відтак, спрямовуємо нашу наукову розвідку в систему “ЛЮДИНА-СВІТ-КУЛЬТУРА-МОВА”. Основним орієнтиром цієї статті стає поняття картини світу.

Метою статті є визначення системи координат, в яких перетинаються особливості сприйняття людиною навколишнього світу і вплив, який має на це сприйняття культурне й етнічне середовище.

Незважаючи на досить недовготривалий період свого наукового розвитку, проблеми лінгвокультурології привертала увагу багатьох вчених. Зокрема, зарубіжних (А. А. Буров, Л. І. Гришаєва, В. Гумбольдт, В. І. Карасик, Г. В. Колшанський, М. В. Піменова, З. Д. Попова, В. І. Постовалова, І.А. Стернін, М.І. Толстой, В.М. Телія, Р. Х. Хайрулліна, J. Link, L. Weisgerber та ін.) та вітчизняних дослідників (Бацевич Ф.С., І.О. Голубовська, В.Л. Іващенко, В.В. Жайворонок, С.Я. Єрмоленко, Л.А. Лисиченко, В.М. Русанівський та ін.) основних ідей лінгвокультурології в цілому та мовної картини світу зокрема.

Мова – це дзеркало, яке знаходиться між світом і людиною, за допомогою якого ми можемо пізнати найважливіші властивості світу. У ньому відображені не лише реальний світ й умови життя, але й суспільна самосвідомість народу, його менталітет, національний характер, спосіб життя, традиції, звичаї, мораль, система цінностей, світовідчуття, бачення світу. В.В. Жайворонок зазначає, що світ для людини постає таким, яким вона його пізнає, сприймає і освоює, залежно від рівня особистісного розвитку. Картина ж світу – це витвір людської діяльності, але не фізичної, а мисленневої, пізнавальної, результат освоєння навколишнього світу. Феномен світу, який людина сприймає через рідну мову, постає для неї таким, якою є для неї сама мова. Отже, ми бачимо, що сучасні лінгвісти тяжіють до розгляду людини в мові та мови для людини, а не мови для самої себе. Відтак, кожна мовна одиниця зорієнтована на концептуальний простір довкілля, стаючи мовленнєвим виявом того чи іншого його фрагмента [11, 53].

У лінгвокультурологічній парадигмі знання мова відіграє функцію засобу інтерпретації феномену культури та відображення психологічного характеру народу, який послуговується цією мовою. На думку О.С. Комара, мова відображає загальнонаціональну культуру, яка визначається культурними надбаннями всього народу та його морально-етичними цінностями [14, 4]. Так,

можемо стверджувати, що результатом відбиття в мові явищ навколишньої дійсності стає поява картини світу, однак у різних її варіантах – концептуальна, мовна, наївна – залежно від ступеня узагальненості результатів осягнення навколишнього світу. І тому варто бодай у найзагальнішому вигляді розмежувати згадані нами поняття.

Найбільш загальні характеристики має концептуальна картина світу, яка, на думку Л.А. Лисиченко, постає явищем багатовимірним, “в якому відбиваються і елементи світового універсуму, і зв’язки між цими елементами” [17, 12]. В.І. Постовалова доповнює це трактування: “Картина світу не є дзеркальним відображенням світу і не є відкритим “вікном” у світ, а саме картиною, тобто інтерпретацією, актом світорозуміння... вона залежить від призми, через яку здійснюється світобачення” [19, 55]. Таке розуміння картини світу перегукується з її інтерпретацією, даною В.В. Жайворонком.

У праці “Когнітивна лінгвістика” за ред. Попової З.Д. дається досить своєрідне визначення картини світу [18, 24], де вона розуміється як обмежена і “наївна”, вона становить для дослідника-лінгвіста лише історичний інтерес: “сукупність зафіксованих в одиницях мови уявлення народу про дійсність на певному етапі розвитку народу, уявлення народу про дійсність, відображена в значеннях мовних знаків – мовне членування світу. Мовне упорядкування предметів і явищ, закладена в системних значеннях слів інформація про світ”.

Картина буття як глобальний образ світу є результатом усієї духовної активності індивіда [20, 21]. Знаковість концептуальної моделі світу виявляється передусім на рівні лінгвістичної організації фрагментів етнічної картини світу. Образи-етноміфологеми як символіко-семіотичний феномен корелюють із концептуальною картиною світу на рівні виявлення ментально-образних схем [3, 9-10].

Варто ґрунтовніше дослідити поняття мовної картини світу, яке можемо зустріти вже в працях зарубіжних дослідників - В. фон Гумбольдта і його послідовників – неогумбольдтіанців Л. Віттгенштейна, Л. Вайсгербера, Й. Тріра, Б. Уорфа. Незважаючи на широке коло досліджень цього мовного феномену, намагання надати йому термінологічних рамок, можемо констатувати його “розпливчатість” і “аморфність”. Онтологічно поняття мовної картини світу бере свій початок з праць В. фон Гумбольдта, в яких воно розумілося як “форма мови”, яка є неповторною й індивідуальною для кожного народу, і являє собою об’єднання окремих мовних елементів у єдине ціле: “Духовна своєрідність та будова мови настільки тісно взаємопов’язані, що існування першого обов’язково зумовлює існування другого” [8, 68], так само пов’язаними є й два способи виявлення форми мови – внутрішній і зовнішній, де першорядне значення має внутрішня форма, а зовнішня втілює і закарбовує її в звуковій та семантичній мовних субстанціях: “Постійне та єдине в ... діяльності духу, що підносить членороздільний звук до вираження думки, узятє в сукупності своїх зв’язків та систематичності, і створює *форму мови*” [8, 71].

Ю.М. Караулов, який першим у радянській лінгвістиці підійшов до вивчення лексико-семантичних полів, розумів мовну модель (картину) світу як “... спосіб існування лексики (словника) у свідомості носія” [13, 274]. Солідарну позицію займає Г.О. Брутян, який визначає мовну картину світу, як “...знання, закріплене в словах і словосполученнях конкретної розмовної мови” [4, 109]. Отже, мовна картина світу розглядається цими лінгвістами лише на лексичному рівні.

На думку Л.А. Лисиченко, мовна картина світу складається із мовних одиниць, що виражають концепти, поняття, а також мовних способів і засобів вираження зв’язків, що існують у концептуальній картині світу [17, 14]. Так, ця дослідниця звертає увагу на зв’язки мовних явищ у картинах світу – як концептуальній, так і мовній.

Польський лінгвіст Є. Бартмінський пропонує розглядати поняття “мовна картина світу” у двох варіантах, які спрощено можна визначити як “суб’єктивний” і “об’єктивний” і означити поняттями “бачення світу” і “картина світу”. Бачення передбачає спостерігача, оскільки є чийось, а отже – і суб’єкта, який спостерігає; картина, яка також є результатом чийогось бачення, але вже не містить такої сильної імплікації суб’єкта, де центр зміщується на об’єкт, тобто на те, що міститься в самій мові [1, 87]. Саме ж поняття “мовна картина світу” функціонує в працях цього дослідника досить у незвичному трактуванні: “втїлена в мові інтерпретація дійсності, яку можна уявити у вигляді комплексу суджень про світ” [1, 88].

У досить ґрунтовному науковому доробку Олени Селіванової “Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія” мовна картина світу визначається як “представлення предметів, явищ, фактів, ситуацій дійсності, ціннісних орієнтирів, життєвих стратегій і сценаріїв поведінки в мовних знаках, категоріях, явищ мовлення, що є семіотичним результатом концептуальної

репрезентації дійсності в етносвідомості” [21, 365]. Так, на відміну від Ю.М Карулова та Г.О. Брутяна, ця дослідниця виходить за межі одного мовного рівня і навіть всієї мови взагалі, беручи до уваги ще й аксіологічний, етичний та когнітивний аспекти. Австралійський лінгвіст Г. Вежбицька вважає, що національно-культурна специфіка ментальності та характеру етносу виявляється не тільки на лексико-семантичному, а й на морфологічному та синтаксичному рівнях мовної структури [5]. Такої позиції дотримується і В.М. Телія, яка вважає, що мовна картина світу створюється не лише за допомогою барв конкретної лексики, а з “використанням синтаксичних конструкцій, які з перших етапів існування мови відображали відношення між елементами дійсності ...” [22, 178].

О. Корнілов пропонує вузьке “лексичне” розуміння мовної картини світу, в якому та “виконує перш за все функцію фіксації національного бачення світу, а синтаксис – це лише спосіб функціонування лексичних засобів” [15, 106]. Ми вважаємо, що таке вузьке розуміння мовної картини світу можна вважати певною мірою лінгвістичним анахронізмом, тому і не поділяємо цю точку зору. Тут наша позиція перегукується з оцінками І.О. Голубовської, яка вважає, що цей автор “може перебувати “у полоні” застарілої парадигми наукового лінгвістичного знання” [7]. Дослідниця, спростовує попереднє твердження: “Мовна картина світу – світовідчуття і світорозуміння, яке виражається за допомогою мовних знаків, вербалізована інтерпретація мовним соціумом навколишнього світу” [7, 36].

Звернемо увагу на розуміння поняття “мовна картина світу” В.В. Жайворонком: “мозаїкоподібна польова структура взаємопов’язаних мовних одиниць, що через складну систему фонетичних явищ, лексико-семантичних і граматичних значень, а також стилістичних характеристик відбиває відносно об’єктивний стан речей довкілля і внутрішнього стану людини, тобто загалом картину (модель) світу як таку” [12, 15]. Ми бачимо, що в цьому визначенні увага звертається на рівні мови: від фонетичного до стилістичного, який, на наш погляд, опоясує всі інші рівні, а також увага акцентується на польовому дослідженні мовної карти світу взагалі і мовних одиниць, які її формують зокрема.

На нашу думку, мовна картина світу – це система уявлень про світ, які, проходячи крізь людське пізнання, стають ментальними конструкціями, віддзеркаленими на всіх рівнях мовної системи, і можуть бути передані іншим членам спільноти засобами національної мови

Наголосимо на тому, що більшість дослідників вважає, що між мовною і концептуальною картинами світу існує тісний взаємозв’язок: мова ніби окреслює, виокремлює певні елементи концептуальної картини світу. Тобто, мова пояснює зміст концептуальної картини світу, зв’язуючи слова між собою, внаслідок чого утворюється мовлення [20]. Незважаючи на це, мовна і концептуальна картини світу мають низку відмінних ознак (див.: *Табл. 1*).

Таблиця 1

МОВНА І КОНЦЕПТУАЛЬНА КАРТИНИ СВІТУ: ОРІЄНТИРИ РОЗМЕЖУВАННЯ

МОВНА КАРТИНА СВІТУ (МКС)	КОНЦЕПТУАЛЬНА КАРТИНА СВІТУ (ККС)
Індивідуальна	Єдина для всіх мовних колективів
Породжується наївною свідомістю	Породжується національною свідомістю
Суб’єктивна, оскільки породжується мовною свідомістю певного етносу	Характеризується об’єктивним характером відображення реального світу; “інваріант” інтернаціонального людського пізнання
Змінюється дуже повільно	Знаходиться у постійній динаміці
Характеризується поступальною еволюційністю розвитку	Характеризується стрімкими періодами розвитку і частими їх змінами

Звернемо увагу на аспект динамічності картин світу. Ураховуючи те, що пізнання навколишнього світу відбувається постійне поповнення і зміна концептуальної картини світу, в той час як мовна картина світу є більш консервативною і довго зберігає аспекти застарілих уявлень людини про світ. Щодо структурного аспекту картин світу, то тут яскраво виявляється їхній взаємозв’язок, зумовлений схожістю їхньої внутрішньої структури: концептуальна структура може бути організована у вигляді фреймів або ідеальних когнітивних моделей, а мовна – у вигляді

тезауруса, окремі блоки якого можуть бути схожими із семантичними, асоціативними або тематичними полями.

С.Я. Єрмоленко наголошує, що одиниці мовної картини світу – це етнопсихолінгвальні явища, лінгвокультуреми. Зазначимо, що такий підхід до розгляду мовної картини світу є досить оригінальним. До цього мовна картина світу членувалась на такі одиниці: концепти, фрейми, сценарії [10, 95]. Одиницями мовної картини світу також визначаються лексичні парадигми, побудовані за принципом організації тематичних груп лексики; лексико-синонімічні ряди; семантичні поля, що об'єднуються навколо ядерного слова-поняття; лексико-асоціативні поля тощо [10, 98]. Принагідно звернемось до розкриття поняття “лінгвокультурема”. Так, О. Селіванова подає таке тлумачення поняттю: “мовний знак, який містить культурну інформацію” [21, 303]. Зрозуміло, що лінгвокультурема не може відповідати певній лексемі, планом її змісту є культурна інформація, яка має чотири способи вираження у мові й мовленні:

- 1) культурна сема;
- 2) культурний фон;
- 3) культурний концепт;
- 4) культурна конотація.

Нагадаємо, що картина світу - результат не лише когнітивної діяльності людини, але й усієї духовної діяльності особистості. Учені виділяють два найважливіші способи осягнення людиною навколишнього світу:

1) світ, який актуалізується в ході звичайного, розумного емоційного пізнання в результаті повсякденного досвіду і різних видів перетворюючої діяльності людини;

2) світ, створений в ході наукового пізнання і відображення реальної дійсності.

Відповідно до цього розмежовуються *наївна і наукова картин світу*. Завдання нашої статті не передбачають розгляду всіх видів картин світу, які виділяються в науковій літературі.

Бачимо, що поняття «картина світу» ґрунтується на вивченні уявлень людини про навколишній світ. Тому можна стверджувати, що наша концептуальна система залежить від фізичного і культурного досвіду.

Російські вчені-когнітивісти З.Д. Попова та І.А. Стернін визначають складові мовної картини світу:

- номінативні засоби мови – лексеми, фразеологізми, а також відсутністю номінативних одиниць (лакунарність різних типів);
- функціональні засоби мови – відбір лексики і фразеології для спілкування, склад найбільш частотних мовних засобів;
- образні засоби мови – національно-специфічна образність, напрямки розвитку переносних значень, внутрішня форма мовних одиниць;
- фоносемантика мови [18, 64]. Картина світу виконує дві основні функції: інтерпретативну (здійснювати бачення світу) і регулятивну (виступати орієнтиром у світі, бути універсальним орієнтиром людської життєдіяльності). Виокремимо також найбільш значні ознаки мовної картини світу:

Наголосимо, що наявність великої кількості картин світу, які втілюють різне світосприймання людьми, - це не суб'єктивна забаганка історії, а її об'єктивна необхідність.

Картини світу є надто різноманітними, тому що це завжди особливе бачення світу, його смислове конструювання, відповідно до певної логіки світорозуміння і світобачення, характеризуються історичною, національною і соціальною детермінованістю. Існує стільки картин світу, скільки є способів світобачення, оскільки кожна людина сприймає світ і будує його образ, враховуючи індивідуальний досвід, суспільний досвід, соціальні умови життя. Зрозуміло, що суб'єктом картини світу (буття), який спостерігає світ і відображає результати свого пізнання, можуть бути: окрема особистість (емпіричний суб'єкт); окрема група людей; окремих народ; людство в цілому.

Ще одним феноменом – результатом взаємодії колективної мовної свідомості, реального світу і мови як засобу репрезентації знання про світ стає національно-мовна картина світу - виражене етносом за допомогою засобів певної мови світовідчуття і світорозуміння; вербалізована інтерпретація мовним соціумом навколишнього світу і себе самого в цьому світі. За висловом Г.Д. Гачева, “національний образ світу є диктат національної природи в культурі...” [6, 431]. Центральною частиною цього мовного феномену є той єдиний поняттєвий базис людської свідомості, на якому і ґрунтується, в термінах Г. Вежбицької, “психологічна єдність людства”: “Поряд з величезною кількістю понять, специфічних для даної культури, існують також деякі фундаментальні поняття, які підлягають лексикалізації в усіх мовах світу... Мовні та культурні системи значною мірою відрізняються одна від одної, але існують семантичні й лексичні універсалиї, що вказують на спільний поняттєвий базис, на якому ґрунтуються людська мова, мислення і культура...” [5, 321 – 322]. Поєднання універсального з національним у мовній субстанції і створює “обличчя” національного менталітету, “промальовуючи” його у мовних формах.

Ми вже частково торкалися питання різновидів картин світу. Доповнимо цей аспект дослідження деякими міркуваннями. У кожній самостійній сфері людського пізнання – міфології, релігії, науці – існують свої особливі засоби світосприйняття, свої “призми”, через які людина бачить світ. Результатом такого світобачення і стають відповідні картини світу – міфологічні, релігійні, філософські, наукові. Підсумовуючи сказане, робимо висновок, що існує стільки картин світу, скільки є наявних “світів”, на які дивиться спостерігач. Незважаючи на це, Л.Б. Лебедева наголошує на тому, що мовна картина світу не стоїть на одному щаблі зі спеціальними картинами світу, вона є їхнім попередником і формує їх, тому що людина здатна розуміти світ і саму себе завдяки мові, в якій зберігається суспільно-історичний досвід - як загальнолюдський, так і національний [16, 9].

Підводячи підсумки нашого дослідження, наголосимо, що мовна картина світу не належить до числа частковонаукових чи спеціальних картин світу, оскільки вона є попередником багатьох інших картин світу і певною мірою формує їх.

Мовна картина світу є частиною загальнонаукової, підсистемою концептуальної картини світу, вміщуючи ті її компоненти, які співвідносяться із мовними знаками. Вона виступає попередником і формувальним чинником спеціальних картин світу. Це пов'язано з тією особливістю, що людина здатна сприймати і розуміти світ, а відтак і саму себе, завдяки мові, в якій закріплюється загальнолюдський і національний досвід. Саме останній визначає призму, через яку людина сприймає світ і, відповідно, формує мовну картину світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бартомінський Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике. / Пер. с пол./ Е. Бартомінський. – М.: Индрик, 2005. – 528 с.
2. Бацевич Ф.С. Філософія мови: Історія лінгвофілософських учень: Підручник. / Ф.С. Бацевич. – К.: ВЦ “Академія”, 2008. – 240 с.
3. Бойко Н.І., Кайдаш А.М. Міфологеми в українському романтичному просторі: монографія [монографія] / Н.І. Бойко – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – 155 с.
4. Брутян Г.А. Язык и картина мира. / Г.А. Брутян. // Науч. докл. высш. шк. Философ. науки. – 1973. – № 1. – С. 108 – 111.
5. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. / А.Вежбицкая. – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.
6. Гачев Г.Д. Национальные образы мира: Общие вопросы. / Г.Д. Гачев – М.: Сов. писатель, 1988. – 445 с.
7. Голубовская И.А. Этнические особенности языковых картин мира. / И.А. Голубовская. – К.: Узд.-полиграф. центр “Киевский университет”, 2002. – 293 с.
8. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / Пер. с нем. / В. Гумбольдт. – М.: ОАО ИГ “Прогресс”, 2000. – 400 с.
9. Даниленко Л. Лінгвістика ХХ-початку ХХІ ст. у пошуках цілісної теорії взаємозв'язку мови, культури і мислення. / Л. Даниленко. // Мовознавство. – 2009. - № 5. – С. 3-11.
10. Єрмоленко С.Я. Мінлива стійкість мовної картини світу. / С.Я. Єрмоленко. // Мовознавство. – 2009. – № 3-4. – С. 94-103.

11. Жайворонок В.В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення. В.В. Жайворонок. // Культура народів Причорномор'я. - 2002- №32.- С. 51-53.
12. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: нариси. / В.В. Жайворонок. – К., 2007. – 262 с.
13. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. / Ю.Н. Краулов. – М.: Наука, 1976. – 355 с.
14. Комар О.С. Етнокультурна парадигматика національно-маркованих мовних одиниць: автореф. дис. канд. філолог. наук: 10.02.01 / О.С. Комар. – К.: КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2009.
15. Корнилов О. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. / О. Корнилов. – М.: Изд-во МГУ, 1999. – 341 с.
16. Лебедева Л.Б. Лингвокультурные особенности картины мира Великобритании (коммуникативное поле “путешествие”): автореф. дис. канд. культурологии. 24.00.01. / Л.Б.Лебедева – М., 2008. – 23 с.
17. Лисиченко Л.А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу. / Л.А. Лисиченко. – Х.: Вид. група «Основа», 2009. – 191 с.
18. Попова З.Д. Когнитивная лингвистика / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 314 с. – (Лингвистика и межкультурная коммуникация. Золотая серия).
19. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека. / В.И. Постовалова.// Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 8-69.
20. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / Отв. ред. Б.А. Серебренников. – М.: Наука, 1988. – 214 с.
21. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. / О. Селіванова. - Полтава: Довкілля – К., 2006. – 716 с.
22. Телия В.Н. Метафоризация и её роль в создании языковой картины мира. / В.Н. Телия. // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 173 – 204.

В статье анализируются подходы к изучению проблемы языковой картины мира как в отечественной, так и зарубежной лингвистических традициях. Кроме того, разграничиваются понятия концептуальной, национально-языковой и языковой картин мира.

Ключевые слова: картина мира, языковая картина мира, концептуальная картина мира, национально-языковая картина мира.

The article examines approaches to the study of world language issues in domestic and foreign linguistic traditions. In addition, separated the notion of conceptual, linguistic and national-language picture of the world.

Key words: world view, language picture of the world, a conceptual picture of the world, national-language world.